

ТРАНСЛІТАРАЦЫЯ ЗБОРНИКА НАРОДНЫХ ПЕСЕНЬ ЯНА ЧАЧОТА

Падгайскі А.А.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі,
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

Наўроцкая І.В. – старшы выкладчык

Падкрэсліваецца значэнне народных песень, сабраных Янам Чачотам, для беларускай нацыяльнай культуры, у тым ліку для дыялекталогіі. Прадстаўлена аўтарская праграма, якая дазваляе транслітараваць запісы Янана Чачота, зробленыя лацінкай, у кірыліцу. Апісваюцца адрозненні лацінкі, выкарыстанай у зборніку народных песень, ад традыцыйнай лацінкі, якая прапануецца канвертарамі на разнастайных беларускамоўных старонках у сеціве.

Дасканалае вывучэнне сялянскай культуры Беларусі распачалося з XIX ст. Дагэтуль ў пісьмовых крыніцах існавалі толькі агульныя звесткі аб побыце, звычаях, гаспадарчых занятках беларускіх сялян, але аднаму з асноўных элементаў культуры – фальклору – фактычна не аддавалі належнай ўвагі [1]. Беларускія народныя песні і казкі стагоддзямі жылі толькі ў вусным народным слове і захоўвалі сваю аўтэнтычнасць.

З XIX стагоддзя пад уплывам рамантызму асобныя польскія даследчыкі звярнулі ўвагу на культуру беларускіх сялян [1]. Мноства фальклорных тэкстаў падчас сваіх вандровак занатаваў Ян Баршчэўскі, але большая частка яго твораў запісана на польскай мове (да нас дайшлі толькі тры творы Баршчэўскага на беларускай мове). Да народнай творчасці звяртаўся і У.Сыракомля, аднак яго літаратурная спадчына таксама амаль цалкам польскамоўная [2]. Такім чынам, значнай часткай літаратуры XIX ст. з'яўлялася польскамоўная беларуская літаратура, у якой сродкам перадачы думак з'яўлялася польская мова, але яе ідэйным зместам былі сюжэты беларускага сялянскага фальклору.

Больш істотную беларускамоўную спадчыну пакінуў пасля сябе паэт і этнограф Ян Чачот. Я.Чачот быў філаматам, блізкім сябрам Адама Міцкевіча. Ён пачаў пісаць у 1818 г. і з самага пачатку ў аснову яго творчасці былі пакладзены фальклорныя сюжэты. Паводле У. ігнатоўскага, “гэты чалавек шчыра любіў беларускага мужыка, і цікавіўся ўсім тым, што мела нейкую датычнасць да жыцця беларускай вёскі” [3].

Акрамя напісання ўласных твораў [4], Ян Чачот актыўна збіраў народныя песні. Каля 1000 сялянскіх песень было выдадзена ў 6-ці зборніках [2]. Паводле А.Крывіцкага, сабраныя Янам Чачотам творы фальклору ўяўляюць не толькі агульную культурную каштоўнасць, але і вельмі цікавыя для мовазнаўцаў, паколькі ў іх адлюстраваныя два тыпы беларускіх гаворак: гаворкі Падзвіння (паўночна-ўсходні дыялект) і гаворка Панямоння (паўночна-заходні дыялект) [5].

Аб'ектам нашага даследвання з'яўляецца зборнік 1846 г. «Piosnki wiesniacze znad Niemna i Dzwiny, niektore przyslowia i idiotyzmy w mowie slawiano-krewickiej, z postrzezeniami nad nia uczonymi» [6]. У ім змешчана 99 народных песень на мове сялян Панямоння і Падзвіння, якую Чачот называе “славяна-крывіцкай”. Акрамя песень, у зборніку змешчана адна песня ўласнага сачынення “Для мілых мужычкоў”, “слоўнік выразаў крывіцкіх” з тлумачэннямі да зместу песень, ідыяматызмы (адметныя “крывіцкія” словы і выразы), таксама прыведзены аўтарскія заўвагі, спіс “крывіцкіх” прыказак і прымавак. Песні класіфікаваны па каляндарных святах (вясновыя, купальныя, калядныя, жніўныя, вясельныя, розныя). У некаторых песнях змешчаны зноскі, у якіх Чачот тлумачыць значэнне слоў ці расказвае пра нейкі абрад, апісаны ў дадзенай песні.

Зборнік Чачота уяўляе асаблівую цікавасць, бо гэта, фактычна, самы першы выданы зборнік беларускіх народных песень, і ўвогуле самы першы зборнік беларускага фальклору. Па ім можна прасачыць аўтэнтычную культуру беларускіх сялян, на якую яшчэ істотна не паўплывалі культуры іншых народаў. Аналізуючы ідэйны змест народнай творчасці, можна глыбей зразумець псіхалогію беларускага селяніна, зрабіць высновы аб гісторычным мінулым беларускага народа і яго культуры, якая ў сваёй аснове з'яўляецца сялянскай.

Акрэслім прынцып апрацоўкі тэксту для транслітарацыі лацінкі Чачота ў беларускую кірыліцу. Для гэтага была складзена праграма на мове праграмавання Python з выкарыстаннем знешняй бібліятэкі Transliterator. Праграма даступная для спампавання па спасылцы [7].

Транслітарацыя адбываецца ў 3 этапы. Першы – падрыхтоўка тэксту для транслітарацыі, калі выдаляюцца націскныя літары “ĀāĒēŌōŪūŸŹŹŹ” і замяняюцца на звычайныя літары без дыякрытычных знакаў. Далей асобныя літары ці групы з літар ў лацінцы Чачота замяняюцца на адпаведныя аналагі ў беларускай кірыліцы. На апошнім этапе дзеяслоўныя постфіксы “sie” і “sia”, якія ў арыгінальным тэксце пішуцца асобна, злучаюцца з дзеясловамі.

За галоўны этап транслітарацыі адказны клас “PolishToBeiarussian”. У ім змяшчаюцца два слоўнікі: першы адказвае за замену асобных літар (напр. “ż” – “ж”, “w”-“в”) (гл. Лістынг 1), другі – за замену груп літар на асобныя літары (напр. “cz”-“ч”, “ja”-“я”), ці асобныя літары на групы літар (напрыклад, “ć”-“ць”) (гл. Лістынг 2). Наяўнасцю двух слоўнікаў тлумачыцца асаблівасць работы знешняй бібліятэкі, з дапамогай якой праводзілася транслітарацыя.

Лістынг 1:

aābcdeēfghijklmnoóqrstuúvwyzżAĀBCĆDEĒFGHIJKLŁMNŃOÓPQRSŚTUÛVWYZŻŻ
 аабцдээфггійклмноопкрстуўўввызжААБЦДДЕЕФГГІЙКЛЛМННООПКРССТУЎВВЫЗЗЖ

Лістынг 2:

"ś" : "сь", "ń" : "нь", "ie" : "е", "ia" : "я", "iu" : "ю", "io" : "ё", "je" : "е", "ja" : "я", "ju" : "ю", "jo" : "ё",
 "Je" : "Е", "Ja" : "Я", "Ju" : "Ю", "Jo" : "Ё", "ch" : "х", "cz" : "ч", "rz" : "ж", "sz" : "ш", "Ch" : "Х", "Cz" : "Ч",
 "Rz" : "Ж", "Sz" : "Ш", "x" : "кс", "X" : "Кс", "z" : "ж", "Z" : "Ж", "le" : "ле", "la" : "ля", "lo" : "лё", "lu" : "лю",
 "li" : "лі", "l" : "ль", "Le" : "Ле", "La" : "Ля", "Lo" : "Лё", "Lu" : "Лю", "Li" : "Лі", "le" : "лэ", "la" : "ла", "lo" : "ло",
 "lu" : "лу", "Łe" : "Лэ", "La" : "Ла", "Lo" : "Ло", "Łu" : "Лу", "ż" : "зь", "Ż" : "Зь", "ć" : "ць".

У табліцы 1 прывядзём параўнанне арыгінальнага і транслітараванага тэкстаў.

Табліца 1– Параўнанне арыгінальнага тэксту і транслітарацыі

Ciomnaja noczka Kupāłaczka, Na more wutki kupali sia, Na bierażoczku suszyli sia. Nasza Nastulka zатуżyła sia Szto jajë dary nie pradziōnyje, Choć pradzionyje, nie żwiwānyje; Choć żwiwanyje, nie snōwanyje; Choć snōwanyje, nie wytykānyje; Choć wytykānyje, nie biaiōnyje, Choć biaiōnyje, nie dzieiōnyje, Tamū siamū pa łokciku Swajmū miłamū nia miēruczy.	Цёмная ночка Купалачка, На морэ вуткі купаліся, На беражочку сушыліся. Наша Настулька затужылася, Што яе дары не прадзёные, Хоць прадзёные, не зьвіваные; Хоць зьвіваные, не снованые; Хоць снованые, не вытыканые; Хоць вытыканые, не бялёные, Хоць бялёные, не дзелёные, Таму сяму па локціку, Свайму міламу ня меручы
Oj za iesom, iesom, za białym bierzom Ani miesiac świecić, ani słońco hraje. Tam maładzieniec kōnika siedłaje; Kōnika siediaje, ciałeńko Źzdychaje. Uziāū Karaioūnu, da nie swajū rouñiu. Pa dwarē chodźić, kluczykami dzwonić; U chatku Źwojdzie, Źsia družyna Źstanie, I szapki Źnimaje: Siać, siać Karaioūna Z nami chłopami; pij, pij Karaioūna, Piwo, wodka z nami. Czarawiczkom tupnie, Adstupī sie głupnie! Czarawiczkom braźnie, adstupī sie blaźnie!	Ой за лесом, лесом, за белым берозом Ані месяц сьвеціць, ані слонцо грае. Там маладзенец коніка седлае; Коніка седляе, цяжэнько ўздыхае Узяў Каралёўну, да не сваю роўню. Па дварэ ходзіць, ключыкамі дзвоніць; У хатку ўвойдзе, ўся дружына ўстане, І шапкі зьнімае: Сяць, сяць Каралёўна З намі хлопамі; пій, пій Каралёўна, Піво, водку з намі. Чаравічком тупне, Адступіся глупне! Чаравічком бразьне, адступіся блазьне!

Звернем увагу на асаблівасці лацінкі Я.Чачота. Па сутнасці, лацінка, якой былі запісаны народныя песні, уяўляе сабой фанетычны запіс беларускай мовы па правілах польскай арфаграфіі. Гэта можна ўбачыць па характэрных для польскай мовы літарах і злучэннях літар: “cz” у якасці “ч”, “ch” у якасці “х”. Да таго ж дзеяслоўныя постфіксы “sie” і “sia” пішуцца асобна ад астатняй часткі слова, што характэрна і для сучаснай польскай мовы. Аднак значэнне некаторых літар у запісах песень адрозніваецца ад класічнай польскай трактоўкі і адпавядае беларускаму вымаўленню, напрыклад, літара “ř”, якая ў сучаснай польскай мове вымаўляецца

як англійскі “w”, у дадзеным зборніку вызначае непалаталізаваны “л”. Літара “ś” ужываецца ў якасці “ць”, у сучаснай польскай мове гэтая літара вызначае мяккі гук “ч”. Літара «h» азначае фрыкатыўны “г”, у сучаснай польскай мове гэтая гук “х”. Цікава, што для перадачы адметнага для беларускай мовы гука “ў” Чачот выкарыстоўваў літару “ŭ”, якая не прадстаўлена ў польскай лацінскай графіцы.

Разгледзім адрозненні лацінкі Я. Чачота ад класічнай лацінкі беларускай мовы. Для гэтага зробім транслітарацыю арыгінальнага тэксту з дапамогай нашай праграмы і транслітаруем атрыманы тэкст на кірыліцы ў беларускую лацінку з дапамогай канвертара лацінкі [8]. Для зручнасці параўнання размесцім у табліцы 2 лацінку, выкарыстаную Я. Чачотам, побач з лацінкай, якую мы артымалі ў выніку канвертацыі.

Табліца 2 – параўнанне арыгінальнага тэксту і транслітарацыі ў лацінку і кірыліцу

арыгінал	класічная лацінка	кірыліца
Da pajeździesz paničzyku ženici sie;	Da pajeździeš paničyku ženicisia;	Да паедзеш панічыку жэніціся;
Nie staŭ kōnika pad kalīnoju	Nie staŭ konika pad kalinoju,	Не стаў коніка пад каліною,
Bo kalina dziērewo	Bo kalina dzierevo	Бо каліна дзерэво
nieszcząśliwoje.	nieščaśliwoje.	нешчасьлівое.
Wiesnoju kalinu dzieŭkiē łomieć,	Viesnoju kalinu dzieŭkie iomieć,	Весною каліну дзеўке ломець

Як можна ўбачыць, абедзве лацінкі падобныя перадачай галосных гукаў, але істотна адрозніваюцца ў перадачы зычных літар: першая перадае іх на польскі манер (“cz”, “sz”), другая – з выкарыстаннем дыякрытычных знакаў (“č”, “š”).

Адзначым, што Чачот запісваў сялянскі “славяна-крывіцкі” говар чыста фанетычна, таму пасля транслітарацыі некаторыя словы ў кірылічным запісе не супадаюць з унармаваным напісаннем. Аднак такая фіксацыя ўяўляе нават большую цікавасць для даследчыкаў дыялектнай фанетыкі. Так, напрыклад, можна адзначыць, што ў першай частцы зборніка пераважае дзеяслоўны постфікс “-се”, у другой – “-ся”.

Беларускі фальклор у сваёй ранняй форме грае важную ролю ў вывучэнні беларускага этнагенезу, нацыянальнай гісторыі і менталітэту. Ідэйны змест сялянскай творчасці дапамагае зразумець, чым жывуць беларускі селянін, якія ён меў пачуцці, мроі, меркаванні аб тых ці іншых аспектах рэчаіснасці. Па народных песнях можна аналізаваць і знаходзіць пэўныя архетыпы герояў ці адметных персанажаў, якія існавалі ў светаўспрыманні беларусаў некалькі стагоддзяў таму і параўноўваць іх з вобразамі іншых славянскіх народаў. Тым самым можна вылучаць адметнасці сялянскай культуры на тэрыторыі сучаснай Беларусі, якая з’яўляецца асновай для сучаснай беларускай нацыянальнай культуры.

Усё пералічанае вышэй стымулюе папулярываць народную беларускую творчасць. Напрыклад, на народныя песні, з якіх нам вядомы толькі тэкст, можна наклаці музыку. Транслітарацыя першых пісьмовых запісаў беларускага фальклору садзейнічае гэтаму, бо значна палягчае ўспрыманне твораў і робіць іх больш прыгоднымі для шырокага выдання і выкарыстання. Прыведзены ў дадзенай рабоце праграмы сродак транслітарацыі [7] дазваляе аўтаматызаваць і значна паскорыць гэты працэс.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Аўсейчык, У. Я. Гісторыя вывучэння народнай культуры беларускага падзвіння / Аўсейчык, У.Я. // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2019. – № 1. – с. 43-54
2. Штэйнер, І. Ф. Гісторыя беларускай літаратуры XIX стагоддзя : вучэбны дапаможнік / І. Ф. Штэйнер, А. В. Брадзіхіна ; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2021. – С. 129, 137
3. Вікікрыніцы: Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі. [Электронны рэсурс] – Рэжым доступу: https://be.wikisource.org/w/index.php?title=Кароткі_нарыс_нацыянальна-культурнага_адраджэння_Беларусі&oidid=181904. – Дата доступу: 30.04.2024
4. Чачот Я. Наваградскі замак: Творы. [Электронны рэсурс] – Рэжым доступу: https://knihi.com/Jan_Cacot/Navahradski_zamak.html – Дата доступу: 30.04.2024

Материалы 60-й юбилейной научной конференции аспирантов, магистрантов и студентов, Минск, 2024

5. Крывіцкі А. А. Ян Чачот, першыя нататкі пра беларускія гаворкі // Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крывіцкі. – Мн.: Выш. шк., 2003. – С. 50–52. – 294 с.
6. Вікікрынцы: Piosnki wieśniacze (1837–1846) [Электронны рэсурс] :– Рэжым доступу: [https://be.wikisource.org/wiki/Piosnki_wieśniacze_\(1837–1846\)/6](https://be.wikisource.org/wiki/Piosnki_wieśniacze_(1837–1846)/6). – Дата доступу: 30.03.2024
7. Github.com: czaczot-transiiterator [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://github.com/artemious3/czaczot-transliterator>. – Дата доступу: 11.04.2024
8. Slounik.org: Канвертар лацінкі. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://slounik.org/lat>. – Дата доступу: 30.04.2024.